

Иля Zlatanov, Palmira Legurska

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

Bulgarian Phonology: Far from the Slavic Extremes

Abstract: In his publication, A. Isachenko divides the phonological systems of the Slavic languages into two polar types: a vocal type and a consonant type. According to this typology, Bulgarian is placed in the consonant type. In this paper, using dialectal data, we show that the Bulgarian language does not fit in any of these two extreme categories and actually occupies an intermediate position.

Иля Златанов, Палмира Легурска

(София, ИБЕ, БАН)

Българската фонология: далече от славянските крайности

В резултат на фонологичен анализ на славянските езици А. Исаченко предлага типология, според която те могат да се класифицират като „вокални“ или „консонантни“¹. Тази типология се основава на факта, че в някои езици (руски, полски) максимално се използва различната окраска на съгласните, но системата от гласни е победна; в други, като щокавското наречие на сърбохърватски, напротив, широко са застъпени вокалните разлики (музикално ударение, количество), но практически липсва корелацията на съгласните по твърдост-мекост. Между тези два полярни типа са разположени останалите славянски езици. Авторът отнася българския език към консонантния тип. По-надолу ще покажем, защо българският трябва да се определи като преходен тип.

Според фонологичното натоварване на гласните фонеме А. Исаченко, разделя славянските езици на четири типа:

1. Политонични езици с музикално ударение – щокавски, словенски и кашубски;
2. Монотонични езици с различаване на гласните по дължина – чешки, словашки и словенските диалекти в Приморието и Щирия;
3. Монотонични езици с динамично ударение. Системите на тези езици включват ударени гласни с максимални различителни признаци и неударени гласни, при които някои различителни признаци се неутрализират. Към този тип са отнесени източнославянските езици и български;

¹ Исаченко, А. Опыт типологического анализа славянских языков. – Новое в лингвистике. Вып. III. - М., 1963, с. 106-121

4. Монотонични езици без прозодично натоварване на гласните. Това са езиците с постоянно място на ударението – полски, лужишки и източнословашки.

Авторът отнася българския еднозначно към третия тип, обединявайки го с източнославянските езици. В езиците от този тип системата на ударените гласни е по-богата от системата на неударените. Например във великоруските наречия ударените гласни включват от пет до седем фонемни, докато неударените гласни от три до четири.

На другия полюс (тип 1) са щокавски и кашубски с богатата си система от гласни, които се различават както по дължина-краткост, така и по интонация. Така например гласната „e“ в щокавски е представена от следните варианти:

Славистичен символ	IPA символ	Описание
e	[e]	неударена кратка гласна
ē	[e:]	неударена дълга гласна
è	[ĕ]	кратко възходящо ударение
é	[ĕ:]	дълго възходящо ударение
ě	[ě]	кратко низходящо ударение
ê	[ě:]	дълго низходящо ударение

Така териториално близките южнославянски езици - български и сръбски - се озовават на два противоположни полюса. Това се оказва възможно, само ако се игнорира голямото диалектно многообразие на езиците. Очевидно за щокавски се взема под внимание така наречената новоштокавска акцентуация, характерна предимно за западните говори на щокавското наречие. В същото време не се отчитат многобройните териториални диалекти на български, в които картината е по-различна от представената.

Косовско-ресавският говор, разпространен в централна Сърбия по оста североизток-югозапад, се причислява към идиомите на Балканския езиков съюз. В него, за разлика от повечето новоштокавски говори, ударението може да пада на последната сричка. В диалекта гласните се различават по дължина, но не и по интонация. Затова се говори не за четири, а за две ударения - дълго низходящо и кратко низходящо: зелѐн, црвѐн — читáм, видóсте.

Преходните говори, в миналото описвани от сръбските лингвисти като староштокавски, имат силово динамично ударение, подобно на кратко низходящото в новоштокавски и идентично с българското. Ударението в тези говори също може да пада на всяка сричка в думата, в това число и на последната, което ги отличава от повечето сръбохърватски диалекти. Към тези говори се отнасят тимочко-лужнички в югоизточна Сърбия, свърлишко-заплански и призренско-южноморавски от Метохия до Ниш. Така на територията на Сърбия между българския (тип 3) и новоштокавския (тип 1) се разполагат няколко ивици от говори, в които постепенно се осъществява преход от консонантния към вокалния тип.

Българските говори в своята цялост също не могат да бъдат еднозначно отнесени към тип 3. На първо място това се отнася до гласежа на неударените вокали. В североизточните говори неударените широки гласни се изравняват по гласеж с тесните гласни. В някои говори като езика на банатските българи редуцията на неударените гласни е толкова силна, че води до изпадането им: bla, blo, bli – ‘била, било, били’. Когато изпадат гласните „e“ или „и“, за мястото им напомня само смекчената съгласна пред тях, макар палатализацията невинаги да се отбелязва графично: ubivanj ‘убиване, убийство’, sélenet sa si izkupál zemunica ‘селяните си изкопаха землянка’, da vid dicáta ‘да види децата’.

В рупските говори също има редуция на неударените гласни, но тя е по-слаба в сравнение със североизточните говори и редуцията на широките гласни не води до изравняването им с тесните гласни. Най-накрая, в повечето западни говори няма разлика между гласните в ударено и неударено положение. По този начин из българската езикова територия се наблюдава постепенен преход към увеличаване на различителната сила на гласните.

По отношение на ударението, както отбелязва Ст. Стойков, разликите между българските диалекти са „много по-големи от разликите в ударението между диалектите на който и да е друг славянски език“ (с. 220)². Наистина в повечето български говори ударението е свободно (разносрично) и подвижно. Има обаче говори с фиксирано ударение. Ударението в централните и западните вардарски говори е закрепено върху третата сричка от края. Върху предпоследната сричка пада ударението в редица диалекти в Егейска Македония и Албания, например в говора на село Бобошчица (Бобошица):

Во ёно сёло дру́го ёсти ёден ста́рец, има ёна чу́па до́бра. До́йде ста́рецо во тос сёло. Му вёле детето́му: "Сой ёсти та́тка чуп'ёту́й".

Като преходен тип могат да бъдат описани онези рупски говори, в които многосричните думи получават второстепенно ударение: ка̀терица, кра̀ставица, ба̀ница̀та, ра̀ботё̀те и пр.

Фактът, че постоянно ударение се среща в онези говори, където българският език дълго време е контактувал с други езици, едва ли е случаен. В югозападните краища на българското езиково землище българският език се намира в непосредствен досег с аромънски, гръцки и албански. През дълги исторически периоди той е функциониал като втори език за небългарското население. За езиците, усвоявани като втори език по устен път, е характерно опростяването на езиковата система и изчистването ѝ от „екзотични“ елементи. Известни примери в това отношение са английски, в който типичният германски словоред verb-second (V2) се елиминира, или узбекски, в който тюркската вокална хармония е разрушена³. Свободното ударение, което при това не зависи от фонологичните характеристики на сричката, е един от „най-

² Стойков, Ст. Българска диалектология. 4-то фототипно изд. София, 2002, Акад. изд. "Проф. Марин Дринов"

³ Pereltsvaig, A., Uzbek, "the penguin of Turkic languages". 2011 {<http://www.languagesoftheworld.info/language-families/uzbek-the-penguin-of-turkic-languages.html>}

екзотичните“ езикови елементи. То е характерно за не повече от 11% от езиците в света⁴. При всички положения говорите с фиксирано ударение се отнасят не към тип 3, а към тип 4 от типологията на Исаченко.

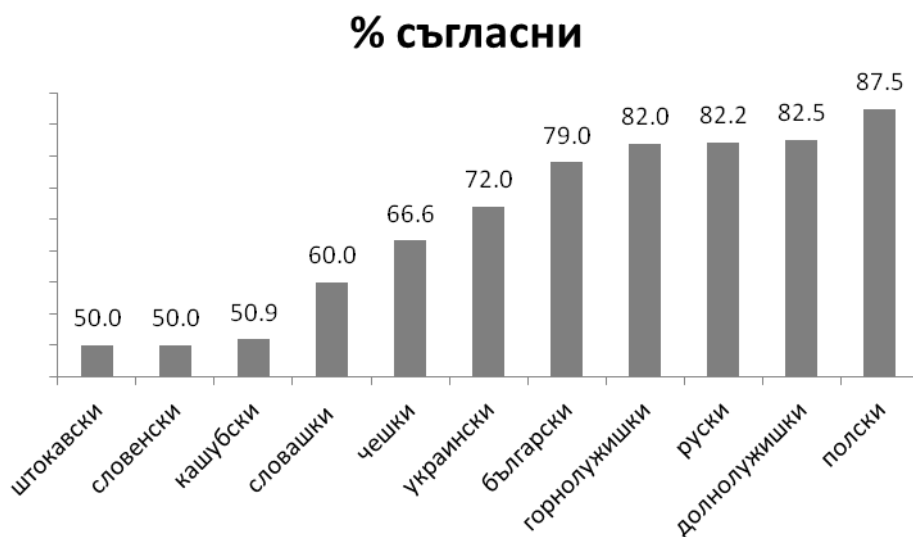
Разликите в консонантизма на славянските езици са по-малко, отколкото във вокализма. Според структурата на консонантните системи Исаченко очертава три групи:

1. Езици, в които корелацията по твърдост-мекост обхваща почти всички артикулационни класове – руски, украински, полски, горнолужишки, български и източнословашки диалекти;
2. Езици, в които разликата между твърди и меки съгласни обхваща само денталните – чешки, книжовен словашки и щокавски;
3. Езици, в които меки съгласни липсват. В люблянското произношение на словенски и в прекмурския диалект r', l' и n' затвърдяват в r, l и n:

Примери от прекмурски диалект:

Книжовен словенски	Прекмурски
Roditelj	Roditel
Prijatelj	Prijátel
Ljubezan	Lübézan
Knjiga	Kniga

След прегледа на вокалните и консонантните системи, Исаченко обобщава данните, като изчислява процента на съгласните спрямо целия фонемин инвентар:

⁴ Goedemans, R, & Hulst, H. van der. Weight-Sensitive Stress. – In: Dryer, M. S. & Haspelmath, M. (eds.) The World Atlas of Language Structures Online. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013. {Available online at <http://wals.info/chapter/15>, Accessed on 2016-12-21 }

По този начин се онагледява наличието на два полюса: вокален тип, обхващащ сърбохърватски, словенски и кашубски, и консонантен тип, в който влизат български, лужишки, източнославянските езици и полски.

Отнасяйки българския към радикално консонантния тип, авторът отново се абстрахира от многообразието на езика ни, в който се срещат значителни разлики между отделните български диалекти. Първо, това се отнася до самия инвентар на съгласните: докато в източните говори почти всички съгласни имат по две разновидности — твърда и мека, в западните говори се срещат само 4 палатални съгласни: л', н', к', г'. На второ място, изпуска се от внимание дистрибуцията на палаталните съгласни. По направление от изток към запад диалектите се променят към намаляване на позициите, в които се срещат меки съгласни: като се започне от говори, в които палатални съгласни се срещат в края на думата и в средата пред съгласна (*нѣт', сол', пун'дѣл'ник*), през книжовния език, където палатални съгласни се срещат само в средата на думата пред задна гласна (*т'ут'ун, пол'ана, сп'ѣ, мѣл'ѣт*), до говори, в които съгласните в окончанията на глаголите и съществителните затвърдяват (*нѣсъ, видѣ, учителѣт, кѣнѣт*). Своеобразие на редица български говори е и вмъкването на палаталната съгласна „й“ пред затвърдяла мека съгласна: *лойзе, гройзе, майка от лоз'е, гроз'е* (< *грозд'е* < *гроздие*), *мак'а* (< *мати-я*).

Във вокалните езици особено значение придобива тенденцията към образуване на нови срички чрез вмъкване на гласни в звуковата верига, например сърбохърватските *nerav* < *nerv*, *franak* < *frank*, *akcenat* < *akcent*. Звуковата съчетаемост и в българския език също не позволява съчетаването в краесловие на шумова и сонорна съгласна, затова между тях винаги се вмъква епентетична гласна: *мисъл, расъл, социализъм, хуманизъм, министър*.

Вокалните езици не търпят удвоени съгласни, докато консонантните езици, към които е причислен българският, се отнасят търпимо към тях, напр. пол. *rapna*, рус. *ввоз, ссылка, скоро*. Консонантните езици, за разлика от вокалните, позволяват големи струпвания на съгласни: пол. *krwi, phvać, trwać*, рус. *ржи, ржу, ртуть, льда, льцу*. Нови срички не се образуват и в такива заемки, като *тигр, театър, министър*. Струпване на съгласни се осъществява и в пределите на една и съща морфема – пол. *pstrzy, brznieć, grzbiet*, рус. *мгновение, вишивой, затхлый, мху*.

Възниква въпросът, в кой момент от историческото развитие славянските езици се разделят на вокални и консонантни? Праславянският език с музикалното си ударение и богатата система от гласни, с отворените си срички, структурирани по принципа на възходящата звучност, е бил радикално вокален език. След изпадането на слабите ерове, в резултат на което се появяват затворени срички, славянските езици се оказват в алтернативна ситуация: или да запазят музикалното си ударение, или да развият фонологичната опозиция твърдост-мекост. На Пражката фонологична конференция през 1930 г. Роман Якобсон показва, че корелацията по твърдост-мекост и политонията на гласните взаимно се изключват, т.е. не са открити езици, в които тези две фонологични особености да съществуват едновременно⁵. Принципните различия между славянските езици започват да се развиват в периода след изпадането на слабите

⁵ Jakobson, R. Über die phonologischen Sprachbünde – In: TCLP 4, 1931, 234—240. — Vide SW I, 6 (137—143).

ерове – един дълъг процес, който за отделните славянски езици протича между X и XIII век. Към края на тази епоха се оформят два езикови типа: вокален, който по-нататък се развива по линия на максимална диференциация на гласните и запазване на политонията, и консонантен, с максимална диференциация на съгласните и развиване на корелацията твърдост-мекост. Като междинен тип Исаченко определя словашкия език, който в процеса на развитието си се приближава ту към единия, ту към другия полюс. Към междинния тип обаче с пълно право може да се причисли и българският.

За разлика от „вокалните“ езици, българският няма музикално ударение и не различава дълги и кратки гласни. Но, подобно на тях, българският избягва струпвания на съгласни и чрез вмъкване на гласни образува нови срички в домашни думи и заемки. В среднобългарския период слабите ерове още не изпадат, а се запазват в такива позиции, при които би се получило неудобно струпване на съгласни, например *дъно*, *тъка*, за разлика от руските *дно*, *тку*. Подобно на „консонантните“ езици в български се развива корелацията на съгласните по твърдост-мекост. Но за разлика от радикалните консонантни езици меките съгласни са позиционно ограничени, а в западните говори са ограничени и по артикулация и броят им е сведен до четири двойки.

Всяка типология е своего рода прокрустово ложе: много трудно е изоглосите да се обединят в снопове, общи за всички дадени диалекти и само за тях. Въз основа на данни от книжовния език Исаченко отнася българския език към консонантния тип. Привличането на нови данни и внимателният анализ на българските териториални диалекти позиционира българската фонология в средата, далеч от вокалния и консонантния полюс на славянските езици.

ЛИТЕРАТУРА

- Исаченко 1963: *Исаченко, А.* Опыт типологического анализа славянских языков. – Новое в лингвистике. Вып. III., М., 106-121
- Стойков 2002: *Стойков, Ст.* Българска диалектология. 4-то фототипно изд. София, Акад. изд. "Проф. Марин Дринов"
- Goedemans, Hulst 2013: *Goedemans, R., & Hulst, H. van der.* Weight-Sensitive Stress. – In: Dryer, M. S. & Haspelmath, M. (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online.* Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology,. {Available online at <http://wals.info/chapter/15>, Accessed on 2016-12-21 }
- Jakobson 1931: *Jakobson, R.* Über die phonologischen Sprachbünde – In: TCLP 4, 234-240. – Vide SW I, 6 (137-143).
- Pereltsvaig 2011: *Pereltsvaig, A.* Uzbek, “the penguin of Turkic languages”. {<http://www.languagesoftheworld.info/language-families/uzbek-the-penguin-of-turkic-languages.html>, Accessed on 2016-12-21 }